

**УЧАСНИКИ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ 1830–1831 РР.
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ТА РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ
ЩОДО НИХ**

Польське повстання 1830–1831 рр., що увійшло в історію як Листопадове, було зорієнтоване на відновлення Польської держави в межах 1772 р. Головною ціллю виступу було позбавитися російської зверхності, в тому числі і на землях, що до 1772 р. були складовою частиною Речі Посполитої. До таких відносилася і Волинь. Незважаючи на те, що в етнічному аспекті тут повністю домінували українці, поляки складали привілейовану частину населення (переважно дворянство та шляхту, що мала сподівання на входження до дворянства). У фокусі уваги істориків довгий час були активні учасники повстання із польських етнічних земель. При цьому виступи на Волині, Поділлі, Київщині через свою низку причин залишалися на периферії або оцінювалися критично [12, s. 314]. На території Правобережної України в період Листопадового повстання відбулося два локальних виступи: 1) квітень–травень 1831 р. – на Волині (пов'язане з іменами Стецького – біля Володимира та Н. Олізара – біля Ковеля, К. Ружицького – біля Житомира; окремо виступила чиншова шляхта поблизу Овруча в травні 1831 р.); 2) травень 1831 р. – на Поділлі [10, s. 419–420].

Загальну кількість повстанців на Волині вирахувати досить важко. Російська влада через спеціально створену комісію внесла до підозрюваних та таких, що мали відношення до них, 2396 людей

[7, арк. 1–2 зв.]. В. Заєвський, посилаючись на різні джерела, вважає, що на Волині було 2350–2600 повстанців [10, s. 420].

Рішення суду (спеціальної комісії) у Волинській губернії щодо тих, хто мав хоча би опосередковане відношення до повстання, можна поділити на такі категорії: 1) страчені (усього 1 з 2687 підозрюваних); 2) вислані в Сибір (39 людей, що складає 1,5%); 3) вислані на кріпацькі роботи (61 людина, 2,3%), 4) віддані в солдати (443 людини, 16,6%). Окрім того, рішення комісії, яка займалася підозрюваними, могли бути проміжними (переправляли справу до цивільного або військового суду). Частина підозрюваних померли до рішень суду (62 людини, 2,3%), були мешканцями інших губерній (233 людини, 8,7%) або австрійськими підданими (7 людей) [7, арк. 1–2] (Див. табл. 1).

Є підстави стверджувати, що вирок підозрюваному залежав від приналежності до соціального стану. У цьому контексті потрібно по можливості простежити соціальну приналежність учасників повстання. Ключовим у цьому відношенні питанням є частка шляхти, селян та інших категорій населення серед учасників повстання.

Листопадове повстання вважається «шляхетським», оскільки ключову роль у ньому відігравала саме ця верства населення, причому в кожному регіоні. Це відповідним чином можна простежити у великій частці шляхти в поіменному списку підозрюваних та особливостях рішень щодо підозрюваних. Велику частину серед них склали утікачі, яким було заборонено повертатися (385 з 2687 людей або 14,3%). Переважно йшлося про заможних учасників, що могли забезпечити переїзд та проживання за кордоном. До такої категорії слід віднести переважно шляхтичів, деякі з яких залишили після себе спогади про участь та розгортання Листопадового повстання на Волині. Найвідомішими з таких можна вважати Н. Олізара та К. Ружицького. Перший був одним з керівників виступу волинської шляхти у Луцькому повіті. Його особистий шлях того, як він опинився за кордоном після Листопадового повстання, пройшов через полон. Варто відмітити, що після керівництва загоном Н. Олізар деякий час був членом Сейму у Варшаві [9]. Відомим керівником іншого загону став К. Ружицький. Він теж залишив спогади, які щоправда описують події переважно травня-червня 1831 р. (спогади написані в червні 1831 р.) [11].

Велика кількість поміщиків та шляхти опинилася за кордоном без реальної можливості повернути свої маєтності у результаті втечі. Найчастіше йшлося про перехід кордону в процесі військових дій. Однак, деяка частина поміщиків, що підтримали повстання опинилася у в'язниці. Показовими є ситуація із втечею одного з таких поміщиків Л. Степковського під час переведення його з Житомира до Києва в листопаді 1831 р. [3, арк. 1–1 зв., 98, 166–167]. Загалом, саме представники шляхти склали основну частину учасників повстання. При цьому шляхта становила 8,24% населення Волинської губернії у 1795 р. [1, с. 99–101]. В. Заєвський у дослідженні Листопадового повстання відмічав значний потенціал чиншової шляхти на Правобережній Україні для повстання, що однак не був розкритий. Ключовими осередками для повстань могли стати поміщицькі двори з надвірною службою та великими стадами коней. Він визначив частку шляхти серед повстанців на Волині в 59,6%, що не набагато менше, аніж на Поділлі (67,8%) чи Київщині (71,1%) [10, s. 414, 424]. Такі дані загалом корелюються з підрахунками Є. Чернецького. У статті, що присвячена повстанцям з Липовецького повіту Київської губернії, він подає частку шляхтичів у соціальній структурі повстанців – 60,5% [9, с. 158–159]. Російська влада дозволила повернутися поміщикам-учасникам повстання до своїх володінь у випадку, якщо вони каялися через участь у повстанні (це не стосувалося лідерів). 4 червня 1831 р. був виданий відповідний указ [5, с. 449–450]. Очевидно, до цієї категорії можна віднести 81 учасника повстання на Волині, яких було віднесено до другої категорії та 41 – третьої [7, арк. 1–2]. Проте варто відмітити, що помилування поміщиків не звільняло від таємного нагляду з боку поліції та заборони на участь у зібраннях дворянства, яка однак на Волині рідко реалізовувалася [2, с. 214–215]. Проте нагляд за такими людьми здійснювався навіть у 1843 р., тобто через 12 років після придушення повстання [4, арк. 3–5].

У цьому контексті важливо визначити частку селян серед повстанців та підозрюваних. У поіменному списку підозрюваних, що, на жаль, є неповним і містить 719 позицій, виявлено 78 селян, що складає 10,8% [7, арк. 3–617]. За спогадами Н. Олізара, при огляді військового загону повстанців (близько 1000 осіб) у містечку Рафалівка у 1831 р. більшість його учасників були селянами. Проте він же визнає, що в подальшому селяни поступово покидали загін. Більше того, деякі елементи спогадів свідчать про певну тенденційність Н. Олізара при описі повстання на Волині, його ідеалізацію в питанні ставлення селян до повстання [9, s. 120–129]. К. Ружицький має епізодичні згадки про селян у своєму загоні, проте згадані прізвища з контексту видають приналежність до шляхти [11]. В. Заєвський ставить під сумнів твердження про те, що селяни становили настільки велику частину повстанців. Він схиляється до визначення цієї категорії у 26,3% на Волині [10, s. 423]. З іншого боку, Є. Чернецький

подає частку селян 9,45% від загальної кількості повстанців у Липовецькому повіті [8, с. 158–159], що практично повністю відповідає частці селян у згаданому поіменному списку підозрюваних та причетних до повстання на Волині (10,8%).

Для волинських селян Листопадове повстання було переважно чужим, а часто навіть ворожим виступом, що в уяві породжував тільки негативні емоції. Через це частка селян, що були учасниками повстання, була незначною. Скоріше за все, селяни, яких було віднесено до категорії учасників повстання, на практиці часто не були такими, а тільки виконавцями волі поміщиків. Скажімо, Бобик Левко та Вавринюк Федір, селяни м. Коритниця Володимирського повіту, допомогли своєму поміщику Верещинському та іншим повстанцям переводити коней через р. Буг, за що були відправлені в Бобринську комендатуру на кріпацькі роботи. Видається сумівною теза про можливість вибору в таких селян. Досить велика кількість селян одного з найактивніших волинських учасників повстання Стецького та Іллінського серед підозрюваних могла пояснюватися різними причинами [7, арк. 5–6, 116–117].

Очевидно, питання визначення частки селян серед повстанців тісно пов'язане з проблемою визначення покарання. Імовірно, селяни становили основну частину найбільшої категорії осіб в поіменному списку, що не трактувалися підозрюваними, але мали відношення до них – 1024 людини з 2687 (38,1%).

Окрім того, у списку присутні католицькі священики (усього 13), 25 представників поміщицьких дворів (кухарі, садівники і т. д.), а також адвокати, учні освітніх закладів тощо. Досить показовим можна вважати приклад двох священиків, які були позбавлені церковного сану за те, що в 1831 р. підібрали та пояснювали зміст прокламації учасників повстання селянам сіл Довге та Брани [6, арк. 57]. Хоча у мемуарах Н. Олізар згадує про набагато активнішу участь католицьких та греко-католицьких священиків [9, с. 95–96, 120–121].

У списку присутні представники єврейської спільноти (усього 7 людей), які проте виглядають винятком з правил. Скажімо, корчмаря із с. Вулька (суч. Луцьк) Блевштана Міхеля було звинувачено у тому, що він дозволив переночувати у корчмі шляхтичу Віленської губернії, який підозрювався в участі у повстанні. За це йому дали 1 тиждень у поліцейському відділку, але залишили на місці проживання [7, арк. 1 зв.–2 зв.]. К. Ружицький теж згадує, коли використав трьох єврейських купців для реалізації своїх цілей (нібито для закупівлі їжі та фуражу у Хмільнику, а насправді для відведення ворога в неправильному напрямку). Проте не згадано, наскільки свідомими були дії згаданих купців [11, с. 19]. Загалом, ця досить значна категорія населення Волинської губернії не брала участі у повстанні [12, с. 313].

Варто звернути увагу на категорію тих підозрюваних, що виявилися мешканцями інших губерній (усього 233). Їхні справи було передано туди для остаточного рішення.

Таблиця 1

Підозрювані в участі у Листопадовому повстанні у Волинській губернії

Категорія прийнятого рішення	Зараховані в 1 розряд підозрюваних	Зараховані в 2 розряд підозрюваних	Зараховані в 3 розряд підозрюваних	Не увійшли до жодного розряду, але мають відношення до справ підозрюваних	Разом
Страчені				1	1 (0,03%)
Вислані в Сибір	2	7		30	39 (1,5%)
Вислані на кріпацькі роботи				61	61 (2,3%)
Віддані в солдати		18		425	443 (16,5%)
Прощені і залишені на місці проживання		81	41	1024	1146 (42,6%)
Прощені, але вислані на проживання в Росію		2		2	4 (0,14%)
Виправдані		3		248	251 (9,3%)

Померли до рішень суду	1	6	1	54	62 (2,3%)
Передані до цивільного суду				17	17 (0,6%)
Виявилися військовими дезертирами, передані до військового відомства				13	13 (0,5%)
Належать до інших губерній (туди передали право вирішувати справу)		2		231	233 (8,7%)
Австрійські піддані, вислані за кордон		1		6	7 (0,3%)
Через різні обставини виключені зі списку причетних до повстання осіб				25	25 (0,9%)
Утікачі за кордоном, яким заборонено в'їзд в Російську імперію	7	119		259	385 (14,3%)
Усього	10	239	42	2396	2687 (100%)

Створено автором на основі [7].

Крім судових рішень щодо учасників повстання, його придушення призвело до рішучих дій російського уряду щодо шляхти на Правобережній Україні. Якщо у перші три десятиліття XIX ст. вимоги до шляхти підтвердити статус дворянства постійно ігнорувалися місцевою владою, переносилися або не виконувалися через інші причини [1, с. 111, 119, 122–137, 146], то після 1831 р. цей процес став значно інтенсивнішим. Це призвело до наймасштабніших та найпомітніших трансформацій у суспільстві в подальші десятиліття, зокрема до декласації кількох сотень тисяч шляхти на Правобережній Україні. Це питання добре досліджене в роботах низки науковців, перш за все Д. Бовуа [2, с. 164].

Загалом, абсолютну більшість учасників Листопадового повстання на Волині складали представники шляхти. Найвідомішими керівниками загонів стали Н. Олізар, К. Ружицький, В. Стецький тощо. Селяни не взяли активної масштабної участі у повстанні. Імовірно, в тих випадках, коли вона все ж була, найчастіше це можна пояснити вимушеними обставинами. Інші категорії населення Волинської губернії не представлені серед учасників повстання або представлені епізодично. Покарання безпосередніх учасників повстання включало в різних випадках висилку, заборону на повернення з-за кордону, віддачу в солдати, віддачу на кріпацькі роботи тощо. Рішення щодо покарання значною мірою залежало не тільки від бачення судом участі підозрюваного в повстанні, але й соціального стану. Велику частину підозрюваних та причетних до них людей було прощено.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / З фр. Переклала Зоя Борисюк; Наукова та мовна редакція, вступне слово Наталії Яковенко. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). К. : ІНТЕЛ, 1996. 416 с.
3. Державний архів Житомирської області, ф. 67. Волинське губернське правління, оп. 1 дод., спр. 304. Справа про колишнього радника Київського губернського правління надвірного радника Данилевського, переданого суду за безпорядки і необачні дії при відправці державного злочинця Леона Стемповського, 1831 р., 202 арк.

4. Державний архів Житомирської області, ф. 70. Канцелярія волинського губернатора, оп. 1, спр. 63. Рапорти повітових справників зі свідченнями про поведінку та майнове накладення ряду осіб, що запідозрені в участі в польському повстанні 1830–1831 рр., 1843–1844 рр., 10 арк.

5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. № 4624. 4 червня 1831. С. 449–450.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ, оп. 1, спр. 15796. Справа про позбавлення духовного сану і встановлення поліцейського нагляду за священниками сіл Довге і Брань Володимирського повіту Волинської губернії Пушаровським Д. і Чугалинським Г. за ознайомлення селян з прокламацією польських повстанців, підкинутою невідомою особою в с. Довге, 1831–1834 рр., 74 арк.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1388. Комісія для розгляду справ про учасників польського повстання 1831 р. у Подільській і Волинській губерніях, 1831–1834 рр., оп. 1, спр. 2. Відомість в алфавітному списку про бунтівників Волинської губернії, 1831–1834 рр., 617 арк.

8. Чернецький Є. Листопадіві повстанці з Липовецького повіту: соціальна структура та персональний склад. *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів* / За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. К. : КНТ, 2017. С. 158–183.

9. Pamiętniki kasztelana Narcyza Olizara. Rok 1831. Warszawa : Drukarnia Ed. Nacz. i S-ka, 1907. 151 s.

10. Powstania Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria Europa wobec powstania / Pod redakcją Władysława Zajewskiego. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. 579 s.

11. Różycki K. Pamiętnik Pułku Jazdy Wołyńskiej 1831. Kraków : Skład Główny w Księgarni Gebethnera, 1898. 40 s. <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/17413/edition/15997?language=en>.

12. Tokarz W. Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 r. Warszawa : Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1930. 661 s. URL: <https://bc.radom.pl/dlibra/publication/40207/edition/38964?language=en>.